

J. Groeneboer, H. Berg, ed.,.... *Dat is de kleine man ... 100 jaar joden in het Amsterdamse amusement, 1840-1940* (Amsterdam: Joods Historisch Museum, Zwolle: Waanders, 1995, 144 blz., f39,50, ISBN 90 400 9741 0).

1995 is het jaar van het eeuwfeest van het Nederlands cabaret. Het is dan 100 jaar geleden dat Eduard Jacobs, die men in het algemeen ziet als de grondlegger van het cabaret, voor het eerst het wel en wee bezingt van de 'Reine des trottoirs' in een nachtsociëteit in de Quellijnstraat in de Pijp in Amsterdam. Om dit heuglijke feit te vieren vindt er een samenwerkingsproject plaats tussen het Theater Instituut Nederland en het Joods Historisch Museum. Onder de titel... *Dat is de kleine man ... 100 jaar joden in het Amsterdams amusement, 1840-1940* is er niet alleen een tentoonstelling geopend in het Joods Historisch Museum, maar is er ook een bundel met essays verschenen.

Het openingsartikel van de bundel is getiteld: 'Toen zijn de mannen uithuizig geworden. De sociaal-culturele verandering van Amsterdam 1864-1929' (9-24) geschreven door Piet de Rooy. De auteur beschrijft in dit artikel de groei van de stad Amsterdam vanaf 1864. Veel landarbeiders komen in die periode naar de grote stad om hun geluk te beproeven. Door de toename van de bevolking ontstaat er automatisch een grotere vraag naar vermaak in de vorm van theater en variëte. Om aan die vraag te voldoen, worden er veel nieuwe theaters gebouwd en veel gezelschappen opgericht. Amsterdam is in die dagen niet alleen een arbeidersstad maar ook een plaats met een eigen 'Bohème'. In een stad waar zoveel theaters worden gebouwd, ontstaat er ook ruimte voor artistieke vernieuwing.

In het artikel 'Joodse mensen en menselijke joden' (24-43) van Salvador Bloemgarten wordt de lezer op de hoogte gebracht van de sociale positie van de joden in Nederland tussen 1795 en 1940. Tijdens de Bataafse Republiek in 1796 krijgen de joden in Nederland gelijke rechten. Het is met name de bovenlaag van de joodse bevolking die zich aanpast aan het Europese cultuurgoed. Toch is in de negentiende eeuw het overgrote deel van de joden straatarm en analfabeet. Dit verandert na 1850, als door de wet op het lager onderwijs ook kinderen uit arme joodse gezinnen scholing krijgen. Werkeloze joodse mannen vinden steeds meer emplooi in de diamantbewerking. In deze branche verdient men, weliswaar onregelmatig, veel geld. Dit geeft men in hoofdzaak uit in theaters en bordelen.

In het artikel 'Joden en Jodinnen aan het toneel' van Hetty Berg (43-63) blijkt dat een groot percentage van de joodse bevolking deel uitmaakt van het theaterleven. Zoals vermeld is de armoede onder de joden groot, zeker in Amsterdam. Het amusement geeft per week werk als elders geen werk is en kent geen sociale barrière. Het artiestenvak staat laag op de sociale ladder. Het blijft lang ongeorganiseerd en achter de schone schijn van het podium gaat vaak een moeizaam en armzalig bestaan schuil. Aanvankelijk spelen de joden alleen toneel op het Poeriemfeest. Die traditie wordt doorbroken door Jacob Dessauer. Hij richt in 1784 het Hoogduitsche Joodsche Toneelgezelschap op, dat het hele jaar door opvoeringen geeft van voornamelijk opera. Dessauer past zich aan de Nederlanders aan. Hij geeft de aanzet de theaterstukken niet meer in het Jiddisj maar in het Duits te spelen. Later zal dit omgezet worden naar het Nederlands.

In het artikel 'Schouwburgen en vermakelijkheden in de negentiende eeuw' (63-83) van Joost Groeneboer lezen we dat na 1800 steeds meer joden hun eigen sociëteiten, zang- en toneelverenigingen oprichten. Automatisch leidt dit tot de oprichting van vele grote en kleine theaters. In deze theaters kent men geen stands- of rasverschil.

Na 1876 ontwikkelt zich in Amsterdam een bloeiende theater- en concertpraktijk. Dit meldt Jacques Klöters in het artikel 'Amusement in de dagen van Olim' (83-117). Nieuwe genres en

fenomenen ontstaan, zoals de revue, het cabaret en de bioscoop. In de crisisjaren dertig van deze eeuw heerst er malaise in het theaterwezen. De kiem van het anti-semitisme wordt in deze periode ook in het theater gelegd. Veel Nederlandse artiesten beschuldigen joodse agenten, impressario's en schouwburgdirecteuren ervan dat zij alle engagementen doorspelen aan joodse entertainers. De concurrentie is moordend, mede door de komst van de geluidsfilm en de aanwezigheid van Duits-joodse theatermakers. Klöters beschrijft in dit artikel op zeer indringende wijze het lot van de joden in de tweede wereldoorlog. Ondanks dat joden een verschrikkelijke tijd tegemoet gaan, blijft het motto: 'The show must go on'. Zelfs in het doorvoeringskamp Westerbork en in Theresienstadt ontstaan joodse theater- en cabaretgezelschappen om hun lotgenoten tot het laatst toe te vermaken. Het artikel eindigt meteen lijst van joodse artiesten die de oorlog niet overleefd hebben.

Het boek wordt afgesloten met een artikel van Joost Groeneboer, 'Joodse personages op het Nederlands toneel' (117-138). Het gaat hier om de rol van de jood in diverse toneelstukken. Aanvankelijk wordt de jood afgebeeld als een slecht mens. Verkrachtend en corrumperend trekt hij over het toneel. Dit verandert omstreeks het eind van de vorige eeuw, als in toneelstukken thema's worden aangesneden zoals de joodse emancipatie, verandering van geloof, het gemengde huwelijk en het zionisme.

... *Dat is de kleine man* ... is een bundel die alle lof verdient. De artikelen zijn stuk voor stuk goed geschreven. Vooral het artikel van Klöters blinkt uit in grote kennis van het theater- en artiestenwezen. Het boek wordt aangevuld met een notenapparaat, een literatuurlijst en schitterende illustraties, die voor een groot deel nooit eerder zijn gepubliceerd. Deze bundel is niet alleen boeiend vanwege de beschrijvingen van de theaterindustrie, maar ook omdat het een zeer goed inzicht geeft in de joodse samenleving tussen 1840 en 1940.

Hans Slooter

L. Brug, e. a., ed., *Organisatie in het ijzeren tijdperk. De ANMB gegevens van J. G. Sikkema toegelicht en aangevuld* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1995, 239 blz., f49,50, ISBN 90 6861 105 4).

De organisatie in de titel is de Algemeene Nederlandsche Metaalbewerkersbond. Deze op socialistische leest geschoeide vakbond werd in 1886 opgericht. In 1971 kwam aan het zelfstandig bestaan van de metaalbond een eind door haar opgaan in de Industriebond FNV. Dit boek legt de geschiedenis van de ANMB van begin tot einde vast. De Sikkema uit de titel was tussen 1920 en 1930 de penningmeester van deze bond. Dit boek geeft deze Sikkema zijn plaats in de geschiedschrijving van de Nederlandse vakbeweging. In de jaren dat hij werkzaam was bij de ANMB heeft hij namelijk een schat aan gegevens verzameld over de bond, variërend van precies bijgehouden ledenaantallen en salarissen van medewerkers tot ruim veertig levensschetsen van bestuurders van de bond. Na de tweede wereldoorlog werd zijn werk nog enkele jaren voortgezet door de medewerkers van de ANMB, doch op het eind van de jaren vijftig kwam ook aan dat vervolg een eind. In de jaren daarna raakte de verzameling in de vergetelheid, om pas in de jaren negentig weer aan de oppervlakte te geraken bij de inventarisatie van de bibliotheek van de Industriebond FNV.

Verscheidene omstandigheden hebben er vervolgens toe geleid dat het uiteindelijk tot een uitgave van een deel van de gegevens van Sikkema is gekomen. In de eerste plaats werd door auteur Bob Reinalda, ook redacteur van het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de*